

JAZYK

Jazyk je primární medium literární tvorby, stejně jako veškeré jazykové komunikace. Literárněvědný strukturalismus je pouze aspektem strukturalismu jazykovědného a kvalita konkrétního proudu literárněvědného strukturalismu zásadně závisí na kvalitě jeho jazykovědných základů. Vzhledem ke složitosti historického zápasu o vědecké uchopení jazyka a k rozmanitosti terminologie, která se přitom historicky vyskytla, je toto heslo podáno jednotným výkladovým (meta)jazykem v perspektivě současné fáse funkčního strukturalismu, celostní filologie. Toto pojetí bude na závěr zařazeno do historického vývoje vědeckého zkoumání jazyka.

Nejprve nutno upozornit na dualitu jazyka jakožto specifické schopnosti, ba přímo vymezujícího rysu člověka a jazyka jakožto konkrétního kulturně-historického jevu. Jde o stejný rozdíl, jako když pojednáváme o člověku »tak vůbec« a o člověku v konkrétním sociálním prostředí, které je kulturně-historicky jedinečné. Francouzská lingvistika za tím účelem terminologizovala lexikální dvojici *langage :: langue*, což se v češtině napodobuje dvojicí *řeč :: jazyk*. Zde k takové terminologické specializaci nepřistoupíme, pouze zdůrazníme, že o jazyku »tak vůbec« se dá uvažovat, jenom když vědomě odhlížíme od jedinečnosti jazyků konkrétních.

I zcela konkrétní jazyk, vázaný na jedinečné kulturně-historické společenství, však existuje pouze co potencialita, potencialita jazykové komunikace: lingvistika jakožto věda o jazyce je vědou o potencialitě; veškerá literární tvorba je přitom jen aspektem, nikoliv tedy ani specifickým výsekem jazykové komunikace, jejíž potencialitu lingvistika zkoumá. Jedinou empirickou daností lingvistiky jsou konkrétní kulturně-historické události, podléhající společenským normám. Ony události jsou povahy sémiologické: funguje při nich jisté vehikulum (budeme mu říkat *text* — ten může být jak mluvený, tak psaný), které se stává předmětem interpretace, a výsledek oné interpretace (budeme mu říkat *smysl*) má v dané situaci závaznou nadosobní platnost. Nadosobní platnost smyslu vzešlého ze situační interpretace textu garantují sociální normy, jimiž se celý komunikační proces řídí: bez nich by komunikace nefungovala a k vzájemnému porozumění by nedocházelo. Ukolem lingvistiky je tedy: uchopit prostředky a postupy, jimiž se vytváří text co vehikulum jazykové komunikace; uchopit proces vytváření smyslu během jazykové komunikace, neb to je vlastní důvod, proč se komunikace děje; a uchopit sociální normy, jež komunikačnímu procesu dávají nadosobní závaznost a společenskou platnost. Při takovémto vymezení se lingvistika od literární vědy nijak neliší.

Přestože své jazykovosti si člověk je vědom od počátků — kam až sahají textové památky, tam až nalézáme reflexi jazykového rozměru člověka — vědecké uchopení jazyka existuje teprve dvě stě let a dosud není samozřejmě ukotveno ani v akademickém prostředí. Tento překvapivý stav je důsledkem filosofické inerce: od Aristotela přes modisty a scholastiky, dál přes racionální gramatiky (Port-Royal) až po soudobý generativismus se táhne filosofické předporozumění, které je neadekvátní a vědeckému uchopení jazyka účinně brání; současný kognitivismus se z toho snaží vymezit, při zkoumání jazyka však dál nereflektovaně setrvává na pozicích psychologického asociativismu, který již před sto lety sice dal zajímavé výsledky (*Wörter und Sachen, Des mots à la pensée*), leč nikdy nedospěl k metodologicky nezbytným rozhodnutím. Ona filosofická překážka pro pochopení jazyka spočívá v představě, že jazyk je pouze vnější přenašeč myšlenek, jež existují na něm nezávisle. Filosofická revoluce Immanuela Kanta přinesla pochopení, že myšlenky neexistují samy od sebe, že jsou výsledkem jistého duševního procesu; Kant sám však neuvážil, že onen proces je jazykový. Teprve Wilhelm von Humboldt (1836, 1903–1936) přenesl kantovský obrat do jazyka: myšlenka se rodí v jazyce a skrze jazyk, přičemž její zrození je završeno až tehdy, když vyvolá komunikační odezvu. Adekvátní filosofické předporozumění jazyku lze shrnout takto: jazyk není nástroj ani prostředek pro sdělování myšlenek již hotových, na jazyku nezávislých, nýbrž prostředí, kde myšlenky vznikají; jazyk je bytostně komunikativní.

Již Humboldt dospívá k poznání, že jazykové jednotky mají zároveň výraz a obsah, aniž je možné vnímat je co druhotné spojení výrazu a obsahu prvotně samostatných: výraz je výrazem proto, že je výrazem nějakého obsahu, obsah je obsahem proto, že je obsahem nějakého výrazu. Toto pojetí jazykové jednotky rozpracoval o sto let po-

zději Ferdinand de Saussure (1916, 2002). Dnes říkáme, že jazyková jednotka je *bifaciální* – případně též *bilaterální* – znak. Historicky rozšířený termín *binární* je nešikovný pro latinskou etymologii *bīnī* ‘po dvou’, jež svádí k nesprávnému pohledu, jako by znak vznikl až druhotným spojením dvou věcí původně samostatných; je nutné neustále zdůrazňovat, že jazykový znak je jedna jediná věc, na kterou pouze nahlížíme ze dvou různých stran.

Saussure jako první vymezil lingvistiku důsledně sémiologicky: jazykový znak neslouží k tomu, aby něco označoval (v tomto ohledu je zavádějící překládat saussurovské pojmy *signifiant* a *signifié* do češtiny jako ‘označující’ a ‘označované’; dáváme přednost neutrálnímu latinskému *signifikant* a *signifikát*), jazykový znak funguje tak, že v jistém výskytu nabývá jistých hodnot. Hodnota znaku přitom není jazykovému znaku inherentní, je vždy až výslednicí konkrétního systémového zapojení: hodnota jazykového znaku se stanovuje diferenčním vymezením onoho znaku vůči jiným znakům uvnitř jistého definičního oboru; uvnitř jiného definičního oboru nabude též znak obecně jiných hodnot.

Jazykový znak je výkladový nástroj. Slouží k tomu, aby objektivizoval interpretační procesy při textové, čili jazykové komunikaci. Znak není něco předem hotového, po čem by stačilo sáhnout a přiložit, znaky se vždy znovu aktuálně vydělují z konkrétního textu při jeho reflektované analýze. Úkolem strukturálního rozboru není pořádit inventář všech znaků, které se v daném textu vyskytují, nýbrž vyčlenit takové, které při rozboru argumentačně uplatníme: i z malého textu lze vyčlenit víc znaků, než kolik jich dokážeme efektivně použít. Jistě, požadavek aktuálního vyčleňování znaků z rozebíraného textu je protiintuitivní: při jazykové komunikaci tak nepostupujeme. Je to proto, že vyčleňování a vyhodnocování znaků z textu je v mnoha ohledech zautomatizováno. Právě to, co z jazykového útvaru, pouhého vehikula textové komunikace, činí konkrétní text, tedy kulturně-historickou událost sociálně normovanou, totiž: situační ukotvení, žánrové zařazení a diskursní tradice; právě to způsobuje, že při interpretaci textu se jisté znakové hodnoty samy přímo nabízejí, kdežto jiné, teoreticky též možné, jsou potlačeny natolik, že nám v danou chvíli vůbec nepřijdou na mysl.

Jazykový znak uplatňovaný co výkladový nástroj potřebuje strukturalismus. Podstata strukturalismu je překvapivě jednoduchá: je to noetický postoj, jenž provazuje hodnotu a systém; hodnota není nic jiného než výslednice systémových vztahů. Hodnotu jazykového znaku ovšem nelze stanovovat s ohledem na celý abstraktní systém jazyka: ten je na to příliš velký; hodnota jazykového znaku se stanovuje vzhledem ke specifickým dílčím systémům, kterým říkáme definiční obory. Jazykový znak neexistuje sám o sobě, existuje vždy v nějakém definičním oboru; pouze uvnitř konkrétního definičního oboru, diferenčním vymezením oproti jiným znakům tam obsaženým, nabývá jistých hodnot.

Jazykové znaky mohou být různé velikosti; největší mají rozměr celého textu. Přirozeným definičním oborem pro diferenční srovnávání znaků o velikosti celého textu je žánr. Pražský strukturalismus vyvinul ještě specifickou techniku diferenčního zkoumání znaků-textů: porovnat účinek zkoumaného textu oproti účinku textů potenciálních, vytvořených tak, že ve výchozím textu některé jednotlivosti – slovo, slovní tvar, pořádek slov, a pod. – změním, vždy ovšem s plným respektem k systémovým možnostem (i nemožnostem) jazyka. Tento princip diferenčního zkoumání lze uplatnit i na jiné sémiologické řády, než je jazyk, ba je základem pro veškerou sémiologii umění.

Postup od celku k částem je v sémiologii klíčový: jedině celek má smysl; části z celku vyčleňujeme proto, abychom jimi onen celkový smysl v dílčích aspektech ozřejmovali. Pro lingvistiku jakožto sémiologii jazykové komunikace to znamená vidět nejprve celek textu – i s jeho případným vnitřním členěním a všemi jeho paratexty – a z tohoto celku následně vyčleňovat znakové jednotky stále menší, až po elementární jednotky textové, jakými jsou výpověď a verš. Jako badatelé objektivizující textovou interpretaci přitom musíme být vždy schopni předvést, jak změna námi vyčleněné jednotky, či její záměna za jinou celkový smysl textu ovlivní.

Rozčleňování textu, velkého výchozího jazykového znaku, do znaků menších však na úrovni výpovědi a verše nekončí. V dalších krocích lze, ba je nutné vyčlenit slova a vztahy mezi nimi, jež samy jsou dvojí podstaty, větotvorné a slovotvorné, tedy gramatické a lexikální; přitom musíme stále dbát na intonační kontúry jazykových útvarů: výpověď i verš jsou vymezeny prosodicky. Již intonační kontúra, postavena do kontrastu k jiné intonační kontúře, dokáže sama o sobě změnit význam. To platí i pro jazyk psaný, kde z nedostatku grafických prostředků soustavně volíme specifické textové postupy. Systematizovat tento záměr znamená zavést – nezávisle na jednotkách VÝPOVĚĎ i VERŠ – abstraktní znakovou jednotku VĚTA, a tu pak rozkládat do znakových jednotek dílčích: SLOVO, SYNTAGMA, VĚTNÝ VZTAH, MEZISLOVNÍ MOTIVACE a samozřejmě též INTONAČNÍ KONTÚRA. Na této úrovni se rozklad jazykového útvaru do znakových jednotek zastavuje: menší jednotky znakové povahy již v jazyce vyčlenit nelze.

Je velmi užitečné zavést diakritické jednotky jazykového znaku, které samy známkem nejsou, které však umožňují efektivně charakterizovat rozdíl mezi jazykovými znaky, zvláště pak mezi znaky menších rozměrů, od věty níže, jež v textu vyčleňujeme z výpovědi a veršů. Elementárními diakritickými jednotkami jsou ze strany výrazu PROSÓDÉMATA a FONÉMATA, ze strany obsahu pak SÉMATA. Objektivizaci interpretačního procesu, skrze nějž vyvstává celkový smysl textu, provádíme vposledku tak, že předkládáme specifické KONFIGURACE SÉMAT co modely dílčích významových příspěvků, jež onen smyslu ovlivňují.

Jak již bylo řečeno, jazykový znak lze uchopit jen v jistém definičním oboru: znak sám o sobě neexistuje. Jazykový znak se přirozeně vyskytuje v mnoha různých definičních oborech. Nutno rozlišovat definiční obory, které se navzájem vylučují: znak si lze abstraktně představit v kterémkoliv z nich, v konkrétním textovém výskytu však patří vždy pouze do jednoho; a které se navzájem nevylučují: znak může být v rámci jednoho textového výskytu přítomen v několika definičních oborech zároveň. Vedle vzájemné kompatibility definičních oborů si všímáme i jejich aplikační šíře: některé definiční obory lze uplatnit ve všech textech jistého široce pojatého typu, jiné pouze v textech typu speciálního, úzce vymezeného; a vždy lze zavést definiční obor *ad hoc*, který z logiky věci platí jen pro daný text, či pouze pro jistou jeho pasáž. Během interpretačního procesu se neustále volí mezi mnoha různými definičními obory. Zásadní roli přitom hrají právě ty parametry, které povyšují jazykové vehikulum na konkrétní text: situační ukotvení, žánrové zařazení, diskursní tradice. Situační ukotvení rozhoduje nejen o tom, k čemu odkazují výrazy *já, ty, teď, tady, tento, tamten, tak a proto*, ale především konstatuje, jaké vědomosti a postoje účastníci komunikace sdílejí natolik, že o nich ani nepotřebují mluvit, a co naopak pokládají za nutné výslovně uvádět. Žánrové zařazení určuje, v jakém postavení se kdo na koho daným textem obrací, a s jakým záměrem tak činí. Diskursní tradice vyzdvihuje charakteristické interpretační postupy, jimiž se dílčí společenství mezi sebou odlišují.

Ve všech výše uvedených případech je uplatnitelnost definičních oborů garantována společenskými normami, ba vposledku lze říci, že definiční obory jazykových znaků jsou samy svou povahou společenské normy. Všechny jazykové normy jsou společenskými normami, nelze je však pokládat za zvláštní skupinu společenských norem: společenská norma je běžně povahy zároveň jazykové a ještě jiné, třeba zdvořilostní, pracovní, identitní. Pro společenské normy je příznačné, že jsou přítomny, i když si je jako účastníci komunikace neuvědomujeme: velice mnohé zůstávají pod prahem naší vědomé pozornosti, a dokud jsou respektovány, nevíme o nich, protože se soustředíme na něco jiného; jakmile však dojde k jejich porušení, okamžitě si je uvědomíme. Vezměme gramatická pravidla: ta jsou ukázkovým příkladem jazykových, tedy společenských norem s nejširší platností, jež vnímáme jako ty nejbanálnější: pokud se při komunikaci dodržují, nevíme o nich; zato na ně vědomě myslíme, když komunikujeme cizím jazykem — a v jisté míře též, když píšeme jazykem rodným.

I v případě norem jazykových zažíváme to, na co narážíme u všech společenských norem: je jich tak mnoho a jsou tak rozličné, že při konkrétní společenské události

ti se několik norem snadno dostane do konfliktu; jako sociální, a tudíž kulturně-historické bytosti takové střety umíme řešit, ba víme, že samo jejich řešení je společensky normované: jisté řešení uzná naše společenství za rozumné, a jiné nikoliv.

Jazyk, potencialitu řečové komunikace, vykládáme dvojím způsobem: jako abstraktní systém a jako sociální instituci. Jde o komplementární perspektivy, motivované produkcí a interpretací textu, vehikula komunikační události: abstraktní systém je inventář prostředků, z nichž se texty sestavují; sociální instituce je soubor zásad, podle nichž se interpretují. Oba procesy, produkce a interpretace, jsou provázány: když text vytváříme, myslíme na to, jak jej kdo bude vykládat, a snažíme se, aby byl vykládán dle našich záměrů; když text vykládáme, myslíme na to, z čeho jej kdo vytvářel, čím byl přitom ovlivňován, případně omezován.

Jazyk co abstraktní systém není inventář izolovaných znaků (věty, syntagmata, lexikální jednotky, produktivní slovotvorné postupy, intonační kontúry): je to inventář definičních oborů takovýchto – i ještě dalších – znaků, zvláště pak inventář definičních oborů s nejšířší a nejobecnější platností; tento inventář není a z podstaty věci nikdy nemůže být úplný. Jazyk co sociální instituce je nejen soubor pravidel, podle nichž se volí mezi různými definičními obory, ale též pravidel, podle nichž se konstituují definiční obory nové.

Text, mluvený i psaný, je složitá struktúra jazykových znaků, která má vposledku jediný cíl: vést interpretační proces. Specifické konstelace jazykových znaků nejrůznější povahy a velikosti, jak je textová struktúra průběžně vytváří, zásadně ovlivňují, které ze zavedených definičních oborů se budou aktivovat spíš než jiné, které definiční obory se zavedou jako nové. Z toho, že text funguje pouze v komunikační situaci, vyplývá, že jazykový význam má inherentně tři rozměry: vyjadřuje postoje mluvčího (tvůrce), ovlivňuje postoje posluchače (příjemce), zastupuje něco, co mluvčí i posluchač shodně vnímají jako věc jim vnější; v tom spočívá expresivní, apelová a reprezentativní funkce jazyka. Prosté sdělení *Mrzne* jen vzácně kdy vyjadřuje meteorologický jev (reprezentace), zato běžně nese významy »Nikam se mi nechce« (exprese), či »Pořádně se obleč« (apel); námitka *Vždyť jsem ti to říkal* (oproti *Vždyť jsem ti to řekl*) nese apel »Vzpomeň si přece«; otázka *Proč's tam chodil?* (oproti *Proč's tam šel?*) skrývá expresi »Divím se, že sis neuvědomil, jaké to bude mít následky«. — Toto vše bytostně patří do jazyka a je naprosto nutné učinit to předmětem jazykozpytu; není správné pojímat takové věci jako něco paralingvistického, či alternativně lingvistického.

Stejně tak nutno odmítnout sémiotický trojúhelník »slovo – pojem – věc«: pro uchopení jazyka je neadekvátní, a co hůř, rozdělení jazykovědy do samostatných disciplín »syntax – sémantika – pragmatika«, které z onoho trojúhelníku vychází, rozvoji lingvistiky účinně brání. Sémantika není zvláštní disciplína, nýbrž všudypřítomný rozměr veškerého zkoumání jazyka: jazykové jednotky mají vždy zároveň výraz a obsah; pragmatika je inherentní součástí sémantiky: jazykový význam je situační a děje se jedině při komunikaci; syntax, která deklaruje, že pouze manipuluje s prázdnými výrazy, do lingvistiky vůbec nepatří: manipulovat s jazykovým výrazem vždy znamená manipulovat zároveň s jazykovým obsahem.

Lingvistika a stilistika zkoumají totéž: liší se v jednotlivostech svého badatelského zaměření. Poetika a mnohé oblasti literární vědy popisují zásadní rysy jazyka co sociální instituce.

Hned z kraje jsme předeslali, že hlavní překážkou pro to, aby se ustanovila lingvistika jako suverénní a autonomní věda o jazyce, bylo – a zůstává – neadekvátní filosofické předporozumění, které pokládá jazyk za pouze druhotný nástroj pro sdělování myšlenek a duševních stavů v nejšířším slova smyslu: ty jsou jakoby prvotní a byly tu již před jazykovým vyjádřením. Je pravda, že komunikaci – jazykovou i jinou – intuitivně prožíváme jako sdělování myšlenek a prožitků: to je to, co nás zajímá; komunikační proces reflektujeme málo, vědomou pozornost přitom nahrazují nejrůznější automatismy. Věda o jazyku však onen proces musí reflektovat v jeho úplnosti. Jazyk není nástroj, který by šlo

vzít, použít a odložit, jak to děláme s perem i počítačem: svůj jazyk neodložíme nikdy a zkušenost s jazyky cizími nás upozorňuje, jak nesamozřejmě a nedostatečné je používání (cizího) jazyka co vnějšího nástroje. Myšlenky, které se nám »honí hlavou«, se stanou myšlenkami, až když je v jazykové komunikaci podáme druhému (či sami sobě, jako bychom se na sebe dívali zvenčí co někdo jiný): do té doby vůbec neodlíšíme jedno od druhého. Jazyková činnost, ve které se neustále cvičíme a vzájemně porovnáváme, je komplexní tvorba textů a řízení komunikačních událostí: oceňujeme, ba závidíme, že někdo je lepší než my, a »lepší« je ten, kdo efektivněji i elegantněji získá pro svůj text společenského uznání. To, co je skutečně konfrontováno s »mimojazykovou« skutečností, nejsou jazykové výrazy, nýbrž texty jakožto komplexní komunikační události. V oněch textech se uplatňují jazykové výrazy, které samy již mají jazykový význam, a jsou textově uplatněny právě pro svůj významový potenciál. Na pozadí tohoto předporozumění se nyní podíváme na historické podoby vědeckého přístupu k jazyku.

Racionalistická škola Port-Royal (XVII století) pokračuje v dlouhé tradici antické i středověké, kdy myšlenka je prvotní a jazyk vůči ní druhotný. Studium jazyka má podle této školy vychovávat člověka k tomu, aby správně prováděl myšlenkové soudy. S tímto záměrem vznikly dvě práce, které představují jeden výkladový celek a které se dodnes příjemně čtou; obě propojuje Antoine Arnauld: s Claudem Lancelotem napsal *Grammaire générale et raisonnée* (1660) s Pierrem Nicolem pak *Logique ou l'art de penser* (1662). Sympatické na jejich programu je jednoznačně kladný přístup k jazyku: užívání jazyků (rozumí se: těch kulturně vyspělých) je třeba stále kultivovat, abychom se naučili správně myslet a myšlenky správně podávat. V tom se francouzští racionalisté zásadně liší od (pre)empiristů anglických (Francis Bacon: *Nouum organum* 1620; John Locke: *An essay concerning human understanding* 1690), kteří jazykem otevřeně pohrdají, majíce jej naopak za překážku pro správné myšlení. Mimořádně pozitivní vztah k jazyku prokázal dále Gottfried Wilhelm Leibniz, který chtěl skrze vzájemné srovnávání jazyků – tentokrát opravdu všech – poznávat »záračnou rozmanitost úkonů lidského ducha« (*Nouveaux essais sur l'entendement humain* 1765; vyšlo posmrtně).

Lingvistika XIX století viděla svůj hlavní úkol v uchopení historické proměnlivosti jazyků a postupně dospěla k přesvědčení, že osvětlit jazyk přítomný znamená vyložit, jak se od nejstarší minulosti až po současnost průběžně vyvíjel; přitom se soustředila na proměny hlásek a slovních tvarů. Vědeckým paradigmatem byl pozitivismus. Ten nutno vidět v dobové komplementaritě se zvláště chápáným idealismem: ve starých textech jsou obsaženy velké ideje, kvůli kterým se studují, my jazykovědci se nicméně pokorně držíme drobných faktů, z nichž je text vystavěn; hezky to dokládá úvod prvního čísla *Listů filologických* (Jan Gebauer 1874). Je třeba zdůraznit, že toto období, byť výrazně zaměřené diachronicky, nebylo necitlivé k otázkám synchronním a že právě v něm byly formulovány v podstatě všechny běžné lingvistické pojmy: věta, slovo, hláska, morfém, syntagma, přízvuk, intonace... Symbolicky toto pojetí mohou zastoupit Hermann Paul (*Prinzipien der Sprachgeschichte* 1880), Karl Brugmann (*Kurze vergleichende Grammatik* 1904), Wilhelm Wundt (*Völkerpsychologie I. Die Sprache* 1900).

Za vůdčí paradigma současné jazykovědy je pokládán – a sám sebe prohlašuje – generativismus. Paradoxně opakuje roli tvrdě pozitivistické historicko-vývojové lingvistiky konce XIX století: nikdo s ním není spokojen, málokdo se to odváží jasně říct a ještě méně badatelů má jasno, jak dělat lingvistiku jinak a správně. Řekněme proto jednoznačně, že tak jako byla pomýlená představa, že vyložit jazyk znamená popsat v detailech všech slovních tvarů, jak k němu historicky došlo, stejně tak je pomýlená výchozí představa generativismu, že popsat jazyk znamená sepsat všechny věty onoho jazyka, a to algoritmem, který je bude průběžně generovat – proto generativismus. Generativismus se nezajímá o význam vět: ten deleguje formální logice, jež staví na podmínkách pravdivosti; generativismus nezná komunikační kritérium: neptá se, kdo kdy kde a s jakým záměrem konkrétní větu uplatní, spoléhá na órákulum v podobě ideálního, případně »rodilého« mluvčího, který rozhodne, zda vytvořená věta je »správná«, takže do jazyka patří, či »nesprávná«, takže tam nepatří. Generativismus

je navíc natolik rozvrácen permanentním bojem o dílčí technická řešení generativních algoritmů, že nedokáže dospět ke shrnujícímu gestu: všechny soudobé přehledy generativismu jsou pokusy zorientovat se v jeho vnitřních sporech a rozporech. Generativismus vyšel z amerického strukturalismu. Ten sice shodně s evropským uznával, že hodnota a systém jsou provázány, na rozdíl od evropského se však vždy vyhýbal jazykovému významu: nikdy nepřijal bifaciální znak, nikdy nestanovoval jeho hodnotu. Ke kořenům generativismu symbolicky patří Zellig S. Harris (*Structural linguistics* 1951), americký Roman Jakobson a jeho žáci, zde Morris Halle (*Fundamentals of language* 1956), a samozřejmě Noam Chomský (*Syntactic structures* 1957). Generativismu souvisí s radikálním uplatněním sémiotického trojúhelníku, vůči kterému jsme se vymezili výše: lingvistika je »syntax«, jež pouze formálně manipuluje s prázdnými symboly, sémantika je formální logika, jež staví na pravdivostních podmínkách, vše ostatní patří do pragmatiky, jež oběma předchozím disciplínám slouží za »odpadkový koš«; symbolickou postavou je v tomto ohledu Charles Morris (*Signification and significance* 1964).

Hlavním oponentem generativismu je kognitivní lingvistika: tak se obě strany navzájem vnímají; ostatní lingvistické přístupy pro ně fakticky neexistují. Kognitivismus lze dobře reprezentovat shrnující učebnicí Ronalda W. Langackera *Cognitive grammar* (2008) a z druhé strany průkopnickým dílem George Lakoffa *Women, fire, and (other) dangerous things* (1987). Na rozdíl od generativismu kognitivismus nevylučuje ze zkoumání jazyka význam a naopak vylučuje, že by význam bylo možné postihnout pravdivostními podmínkami formální logiky. Žel ani kognitivismus nedokáže uchopit jazykový význam jako autonomní jazykovou záležitost — možná i proto, že je příliš zaujat svým generativistickým protivníkem: generativismus postuluje, že jazyk je »autonomní modul« generující věty, kognitivismus proti tomu pojímá jazyk jako specifický projev poznávací schopnosti člověka a postuluje, že jazyk musí být v souladu s tím, jak člověk poznává i vůbec jen prožívá svět; nejen lexikální hodnoty, ale i gramatické kategorie jsou tak projevem lidského poznání.

Je překvapivé, že kognitivismus, který se důsledně vymezuje jako filosoficky fundovaná lingvistika, vůbec nereflktuje dějiny lingvistiky, které jsou přitom tak bohaté na paralely k jeho snažení. Studovat jazyk, abychom poznali »zázračnou rozmanitost úkonů lidského ducha«, to chtěl již Leibniz (1765). Pozitivistická jazykověda historicko-vývojová si v XIX století byla plně vědoma toho, že nestačí vysvětlit zákonitosti v proměnách zvukové podoby jazyka: je nutno hledat též zákonitosti v proměnách jazykového významu, či přesněji v proměnách jazykového pojmenování. Wilhelm Wundt (*Völkerpsychologie I. Die Sprache* 1900) přistupoval k výkladu proměn jazykového pojmenování dosti mechanicky, Michel Bréal (*Essai de sémantique, science des significations*, 1897, ³1904), projevil daleko větší citlivost pro empirický materiál jazyka i větší odvahu při abstrakci a jeho práci je dosud příjemné i užitečné číst. Provázanost jazyka a vnímání světa si vetklo do názvu hnutí soustředěné kolem časopisu *Wörter und Sachen* (1909–1943); zde je symbolizuje Hugo Schuchardt: *Sachen und Wörter* 1912. Ve Francii se touto provázaností zabývala autorská dvojice psychologů jazyka Jacques Damourette a Édouard Pichon (*Des mots à la pensée* 1911–1940) i Gustave Guillaume, který vypracoval »psychosystematické« pojetí jazyka (zastoupí ho výbor studií *Langage et science du langage* 1964).

Již jsme uvedli, že filosoficko-metodologické předpoklady pro adekvátní, funkčně-strukturální uchopení jazyka položil Wilhelm von Humboldt. Ten za svého života vydal velmi málo: zásadní vliv na lingvistiku měla jeho práce o rozmanitosti jazykové stavby, která vyšla až po jeho smrti (1836); plně přístupné je Humboldtovo dílo teprve od souborného vydání *Gesammelte Schriften* (1903–1936). Pro porozumění Humboldtovi je velmi poučná práce Jürgena Trabanta *Weltansichten. Wilhelm von Humboldts Sprachprojekt* (2012). Ferdinand de Saussure, který Humboldtovo pochopení znakově-komunikativní povahy jazyka převedl do sémiologického programu, sám k sémiologii nevydal nic. Až po jeho smrti sestavili jeho nejbližší spolupracovníci symbolický *Cours de linguistique générale* (1916), téměř o sto let později byly zveřejněny Saussurovy au-

tentické rukopisy jako *Écrits de linguistique générale* (2002). Současnou reflexi Saussurova programu dobře vystihují François Rastier (éd. 2013) a Anne-Gaëlle Toutain (2014). V historickém vývoji sémiologického přístupu k jazyku zaujímá důležité místo Karl Bühler (*Sprachtheorie* 1934), který dokázal propojit lingvistiku a experimentální psychologii: neexistuje percepce bez interpretace, vnímáme jen to, čemu rozumíme, a protože tomu rozumíme, a jako bytosti vychované v komunikaci, aktivně dotváříme komunikační situaci tak, aby nám umožnila vnímanému rozumět. K aktuálnosti Bühlerových myšlenek se podrobně vyjadřuje zvláštní svazek nové řady Travaux du Cercle linguistique de Prague, který uspořádal Tomáš Hoskovec (2018).

Pražské ohnisko funkčního strukturalismu navenek nejčastěji symbolicky zastupuje Nikolaj Sergeevič Trubeckoj svými *Grundzüge der Phonologie* (1939): je to mistrná ukázka strukturalistického principu, jenž provazuje hodnotu a systém, leč zabývá se nikoliv znaky, nýbrž diakritickými prvky výrazového plánu jazykových znaků. Pro seznámení s plnou šíří funkčního strukturalismu je nezbytné poznat trojici Vilém Mathesius – Jan Mukařovský – Bohuslav Havránek přinejmenším v rozsahu výborů, které oni sami ze svého strukturalistického díla pořídili (Mathesius: *Čeština a obecný jazykozpyt* 1947; Mukařovský: *Kapitoly z české poetiky* I, II, III 1948; Havránek: *Studie o spisovném jazyce* 1963), přičemž Mukařovského ještě doplníme o výbor, který umožnil (*Studie z estetiky* 1966). K tomu přidejme opus postumum Jiřího Veltruského (*An approach to the semiotics of theatre*, 2012) jako příklad rozšíření lingvistiky co sémiologie jazyka o další sémiologické řady (herecký, výtvarný, hudební). Z druhé strany nutno upozornit, že Roman Jakobson se se sémiologickým programem pražského ohniska – i vůbec evropského strukturalismu – překvapivě mýjí, jak dokládají hned jeho první americké přednášky (*Six leçons sur le son et le sens* 1976 [1942–1943]) i další jeho americký vývoj (*Fundamentals of language* 1956, *Linguistics and poetics* 1960 [1958]). Současné shrnutí a zhodnocení sémiologického programu pražského ohniska funkčního strukturalismu podává Tomáš Hoskovec (2018).

I další ohniska evropského strukturalismu nutno podat – byť v symbolické poloze – alespoň několika soubory textů. Ženevské ohnisko dobře zastoupí Albert Secheyne, jehož *Programme et méthodes de la linguistique théorique* (1908) byly formulovány ještě před Saussurovým *Cours de linguistique générale* (1916); Charles Bally, jehož rozsáhlé dílo pokrývá indoeuropeistiku (*Accent grec, accent védique, accent indo-européen* 1908), kontrastivní stilistiku francouzštiny (*Linguistique générale et linguistique française* 1932, ⁴1965) i obecné otázky jazyka (*Le langage et la vie* 1935, ³1965); důležitý je dále Sergej Karcevskij, který mimochodem fungoval jako kontakt mezi Ženevou a Prahou: z jeho velmi rozptýleného díla vyšel reprezentativní soubor *Inédits et introuvables* 2000; inspirativní je Henri Frei, autor »gramatiky chyb« (1929), či »slovníku vět« (1953).

Kodaňské ohnisko nelze omezovat na samotného Hjelmsleva. Je tu Viggo Brøndal, který výslovně chtěl uplatnit Trubeckého strukturalistické postupy v gramatických kategoriích (*Essais de linguistique générale* 1943), Jens Holt, který strukturálně popisoval dánskou slovní zásobu (*Rationel semantik (pleremik)* 1946), Knud Togeby, který jako disertaci obhájil struktúrní popis francouzského jazyka (*Structure immanente de langue française* 1951), Gunnar Bech, který disertoval struktúrním výkladem jazykové kategorie české (*Zur Syntax des tschechischen Konjunktivs* 1951). Samotný Louis Trolle Hjelmslev, klíčová postava kodaňského ohniska, nenapsal pouze *Omkring sprogteoriens grundlæggelse* 1943), ale řadu dalších prací, z nichž vyšly dva rozsáhlé výbory (*Essais linguistiques* 1959, *Essais linguistiques II* 1973).

Pařížské strukturalistické ohnisko je něco zcela jiného a filologicky nesrovnatelně závažnějšího než prchavý ideologický var v polovině 60. let XX století, který je tak slavný. V Paříži působila silná tradice saussurovská v oblasti indoeuropeistiky. V důsledku toho se »etymologické« slovníky latiny a řečtiny, jež sestavili Alfred Ernout (1932, ⁴1959) a Pierre Chantraine (1968, ²1999), liší od všech slovníků tohoto žánru tím, že lexikální jednotky vykládají jako hodnoty strukturalisticky vymezené proti jiným lex-

kálním jednotkám; a slovník »indoevropských vztahů« Émila Benvenista (1969) předvádí, jak se adekvátně volí definiční obory pro historicko-vývojové zkoumání jazyků; Jean-Pierre Vernant (1965) ukazuje, co znamená skutečná strukturální analýza mýtického myšlení; Christian Touratier vydá strukturalistickou gramatiku latiny (1994), zároveň však píše o jazykové sémantice (2010). Je škoda, že tato strukturalistická produkce se málo reflektuje, je dobře, že se čtou alespoň dva velké výbory, které ze svého díla sestavil Émile Benveniste (*Problèmes de linguistique générale* I 1966, *Problèmes de linguistique générale* II 1974).

Dodejme, že ve Francii existovala strukturalistická ohniska i mimo Paříž, nejsilnější ve Štrasburku: Lucien Tesnière, člen Pražského lingvistického kroužku, tam vytvořil *Éléments de syntaxe structurale* (1959, ²1966), Georges (Jiří) Straka tam řídil publikační řadu strukturalistické filologie *Travaux de linguistique et de philologie* (Strakovou dílo dobře reprezentuje výbor z roku 1979). Samostatný strukturalistický proud představuje André Martinet (1955, 1960), svébytné strukturalistické ohnisko vytvořil Eugenio Coşeriu (*Sprache. Strukturen und Funktionen* 1970, ³1979).

Důležitý zdroj celostní filologie představuje škola interpretativní sémantiky, kterou založil François Rastier (*Sémantique interprétative* 1987, *Arts et sciences du texte* 2001). Rastierovými učiteli byli z jedné strany Bernard Pottier (1967, 1974), z druhé pak Algirdas Julien Greimas (*Sémantique structurale* 1966, *Du sens* 1970, *Du sens* II 1983). Současnou podobu celostní filologie podávají »nové these« Pražského lingvistického kroužku“ (*Thèses de Prague* 2016) a vysvětluje Tomáš Hoskovec (*K zásadám nových pražských thesů* 2016; ...und wenn die Sprache einmal gebührend abgegrenzt wird? 2018)

LITERATÚRA

- A. ARNAULD & C. LANCELOT: *Grammaire générale et raisonnée* [Gramatika vyložená obecně a racionálně], 1660.
- A. ARNAULD & P. NICOLE: *La Logique ou l'art de penser* [Logika, aneb dovednost správně uvažovat], 1662.
- F. BACON: *Nouum organum*, 1620; česky *Nové organon*, 1974.
- Ch. BALLY: „Accent grec, accent védique, accent indo-européen“ [Přízvuk v řečtině, védštině a indoevropštině] in *Mélanges de linguistique offerts à Ferdinand de Saussure* [Výběr lingvistických prací věnovaných Ferdinandu Saussurovi], 3–29, Paris 1908.
- Ch. BALLY: *Le langage et la vie* [Jazyk a život]. Genève 1925, ²1935.
- Ch. BALLY: *Linguistique générale et linguistique française* [Francouzština a obecný jazykozpyt], Bern 1932, ⁴1965.
- G. BECH: *Zur Syntax des tschechischen Konjunktivs* [Větné uplatnění českého kondicionálu], *Travaux du Cercle linguistique de Copenhague*, volume 7, 1951.
- É. BENVENISTE: *Problèmes de linguistique générale* I [Otázky obecné jazykovědy], Paris 1966.
- É. BENVENISTE: *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*. 1 *Economie, parenté, société*, 2. *Pouvoir, droit, religion* [Indoevropská slovní zásoba: 1 vztahy hospodářské, rodinné a společenské; 2. moc, právo a náboženství], Paris 1969.
- É. BENVENISTE: *Problèmes de linguistique générale* II [Otázky obecné jazykovědy], Paris 1974.
- M. BRÉAL: *Essai de sémantique, science des significations* [Pokus o sémantiku, vědecké zkoumání jazykového významu], 1897, ³1904.
- V. BRØNDAL: *Essais de linguistique générale* [Studie z obecné lingvistiky]. København 1943.
- K. BRUGMANN: *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen* [Stručná srovnávací mluvnice indoevropských jazyků], Straßburg 1904, ²1922.
- K. BÜHLER: *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache* [Teorie jazyka. Reprezentativní funkce jazyka], Jena 1934.
- E. COŞERIU: *Sprache. Strukturen und Funktionen* [Jazyk. Struktury a funkce], Tübingen 1970, ³1979.
- E. DAMOURETTE & E. PICHON: *Des mots à la pensée* [Od slov k myšlení]. Paris 1911–1940, ²1961.
- A. ERNOUT & A. MEILLET: *Dictionnaire étymologique de la langue latine* [Etymologický slovník jazyka latinského], Paris 1932, ⁴1959.
- H. FREI: *Grammaire des fautes* [Gramatika chyb], Paris 1929.
- H. FREI: *Le livre de deux mille phrases* [Kniha obsahující dva tisíce vět], Genève 1953.

- J. GEBAUER: „Památce Jungmannově!“ [úvodní slovo nového časopisu]. *Listy filologické a paedagogické* 1 (1874), 1–2.
- A.-J. GREIMAS: *Sémantique structurale* [Strukturální sémantika], Paris 1966.
- A.-J. GREIMAS: *Du sens* [O smyslu], Paris 1970.
- A.-J. GREIMAS: *Du sens II* [O smyslu], Paris 1983.
- G. GUILLAUME: *Langage et science du langage* [Jazyk a věda o jazyce]. Paris & Laval 1964, ²1984.
- Z.S. HARRIS: *Structural Linguistics* [Strukturální lingvistika], Chicago 1951.
- B. HAVRÁNEK: *Studie o spisovném jazyce*, Praha 1963.
- L. HJELMSLEV: *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*, København 1943; česky: O základech teorie jazyka, Praha 1972.
- L. HJELMSLEV: *Essais linguistiques* [Studie z lingvistiky], Travaux du Cercle linguistique de Copenhague, volume 12, 1959.
- L. HJELMSLEV: *Essais linguistiques II* [Studie z lingvistiky], Travaux du Cercle linguistique de Copenhague, volume 14, 1973.
- J. HOLT: *Rationel semantik (pleremik)* [Racionální sémantika (plérémika)]. Acta Jutlandica 18 (3), 1946.
- T. HOSKOVEC: „Thèses de Prague 2016“ [Pražské these 2016] <www.cerclideprague.org>; *Texto (textes et cultures)* vol. XXII, n° 1, 2017 <www.revue-texto.net>
- T. HOSKOVEC: „K zásadám nových pražských thesů“ in *Cesty porozumění. K počtě a vzpomínce na prof. PhDr. Jaroslava Hrocha, CSc.*, 154–161, Brno 2016.
- T. HOSKOVEC: „...und wenn die Sprache einmal gebührend abgegrenzt wird?“ [...a co kdyby jazyk už byl náležitě vymezený?], *Texto (textes et cultures)* vol. XXIII, n° 2, 2018 <www.revue-texto.net>
- T. HOSKOVEC: „Le programme sémiologique du foyer pragois de structuralisme fonctionnel“ [Sémiologický program pražského ohniska funkčního strukturalismu] in *Le Cours de linguistique générale 1916–2016* (actes du colloque international) [Kurs obecné lingvistiky 1916–2016], Paris & Genève 2018.
- T. HOSKOVEC (éd.): *Karl Bühler, une théorie du langage redécouverte* [K.B., znovuoobjevení teorie jazyka], Travaux du Cercle linguistique de Prague, nouvelle série, volume 7, 2018.
- W. von HUMBOLDT: Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechtes [O rozmanitosti jazykové stavby a jejím vlivu na duševní rozvoj lidského rodu]. In *Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java* [O jazyce kawi na ostrově Jáva], Band I. Berlin 1836.
- W. von HUMBOLDT: *Gesammelte Schriften* [Sebrané spisy], 17 Bände, Berlin 1903–1936.
- P. CHANTRAINE: *Dictionnaire étymologique de la langue grecque* [Etymologický slovník jazyka řeckého], Paris 1968, ²1999.
- N. CHOMSKY: *Syntactic Structures* [Syntaktické struktury], 's-Gravenhage 1957.
- R. JAKOBSON & M. HALLE: *Fundamentals of Language* [Základy jazyka], 's-Gravenhage 1956.
- R. JAKOBSON: „Linguistics and poetics“ in Th. Sebeok (ed.) *Style in Language*, 350–377, Cambridge, Mass. 1960; česky „Lingvistika a poetika“, R.J.: *Poetická funkce*, Jinočany 1995.
- R. JAKOBSON: *Six leçons sur le son et le sens* [Šest přednášek o zvuku a významu]. Paris 1976.
- S. KARCEVSKIJ: *Inédits et introuvables* [Co nevyšlo, či nejde sehnat], Leuven/Louvain 2000.
- G. LAKOFF: *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*, Chicago 1987; česky: *Zeny, oheň a nebezpečné věci. Co kategorie vypovídají o naší mysli*, Praha 2006.
- R.W. LANGACKER: *Cognitive Grammar: A Basic Introduction* [Kognitivní gramatika. Elementární úvod], Oxford 2008.
- G.W. LEIBNIZ: *Nouveaux essais sur l'entendement humain* [Nové studie o lidském rozumění], 1765.
- J. LOCKE: *An Essay Concerning Human Understanding* [Úvaha o lidském rozumění], 1690.
- A. MARTINET: *Économie des changements phonétiques* [Úspornost hláskových změn], Bern 1955.
- A. MARTINET: *Éléments de linguistique générale* [Základy obecné jazykovědy]. Paris 1960.
- V. MATHESIUŠ: *Ceština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947.
- J. MUKAŘOVSKÝ: *Kapitoly z české poetiky* I, II, III, Praha 1948.
- Ch. MORRIS: *Signification and significance*, Cambridge, Mass. 1964.
- J. MUKAŘOVSKÝ: *Studie z estetiky*, Praha 1966.
- H. PAUL: *Prinzipien der Sprachgeschichte* [Zásady historického zkoumání jazyka], Halle a.d. Saale 1880.
- B. POTTIER: *Présentation de la linguistique. Fondements d'une théorie* [Uvedení do lingvistiky. Teoretické základy], Paris 1967.
- B. POTTIER: *Linguistique générale. Théorie et description* [Obecná lingvistika. Teorie a popis], Paris 1974.

- F. RASTIER: *Sémantique interprétative* [Interpretativní sémantika], Paris 1987.
- F. RASTIER: *Arts et sciences du texte* [Dovednosti a vědomosti kolem textu], Paris 2001.
- F. RASTIER (éd.): De l'essence double du langage et le renouveau du saussurisme [Saussurova práce „O dvojí podstatě jazyka“ a obnova Saussurova programu] *Arena Romanistica* 12. Numéro spécial à l'occasion du centenaire de la mort de Ferdinand de Saussure (1857–1913). Bergen 2013.
- F. de SAUSSURE: *Cours de linguistique générale*, Lausanne – Paris 1972 [1916, ²1922, ³1931]; česky: *Kurz obecné lingvistiky*, Praha 1989.
- F. de SAUSSURE: *Écrits de linguistique générale* [Zápisky k obecné lingvistice], Paris 2002.
- A. SECHEHAYE: *Programme et méthodes de la linguistique théorique* [Program a metody teoretické lingvistiky], Paris – Genève – Leipzig 1908.
- H. SCHUCHARDT: „Sachen und Wörter“ [Věci a slova], *Anthropos* 1912, VII, 827–839; in H.S. *Textes théoriques et de réflexion (1885–1925)* [Uvahy a texty teoretické], 97–129, Limoges 2011.
- G. STRAKA: *Les sons et les mots. Choix d'études de phonétique et de linguistique* [Zvuky a slova. Výběr studií z fonetiky a lingvistiky]. Paris 1979.
- L. TESNIÈRE: *Éléments de syntaxe structurale* [Základy struktúrní syntaxe], Paris 1959, ²1966.
- K. TOGEBY: *Structure immanente de langue française* [Imanentní stavba francouzského jazyka], Travaux du Cercle linguistique de Copenhague, volume 6, 1951.
- Ch. TOURATIER: *Syntaxe latine* [Syntax latiny], Louvain-la-Neuve 1994.
- Ch. TOURATIER: *La sémantique* [Sémantika], Paris ²2010.
- A.-G. TOUTAIN: *La rupture saussurienne* [Saussurovský zlom]. Louvain-la-Neuve 2014.
- J. TRABANT: *Weltansichten. Wilhelm von Humboldts Sprachprojekt* [Vidění světa. Jazykozpytný projekt Wilhelma Humboldta], München 2012.
- N. S. TRUBECKOJ: *Grundzüge der Phonologie* [Základy fonologie], Travaux du Cercle linguistique de Prague, volume 7, Praha 1939.
- J. VELTRUSKÝ: *An Approach to the Semiotics of Theatre* [K sémiotice divadla], Travaux du Cercle linguistique de Prague, nouvelle série, volume 6, 2012.
- J.-P. VERNANT: *Mythes et pensée chez les Grecs. Études de psychologie historique* [Mýty a myšlení starých Řeků. Studie z historické psychologie], Paris 1965.
- W. WUND: *Völkerpsychologie I. Die Sprache* [Psychologie národů. Jazyk], Leipzig 1900.